

ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК ФЕНОМЕН

У сфері психології професіоналізму визначилася тенденція до зміщення акценту з вивчення професійної діяльності та свідомості у межах суб'єкт-об'єктної парадигми на пошук шляхів дослідження особливостей змістовних характеристик індивідуального сприйняття професіоналами світу, за якими й визначається зміст професійної свідомості. Все більш зрозумілим стає той факт, що за змістом професійна діяльність являє собою результат життєвого самовизначення людини, тобто становить певне індивідуально-смісловне осердя, що визначає усвідомлену спрямованість особистості, яка реалізується у практичній взаємодії людини з навколишнім світом. Значний внесок у формування цього осердя дає період фахової підготовки.

Професійна свідомість психолога досить рідко виступала як самостійний предмет цілеспрямованого дослідження (Т.В.Акопов, 1986; О.Ф.Бондаренко, Н.О.Кучеровська, 2003; А.І.Зеличенко, Г.І.Степанова, 1989; Є.І.Ісаєв із співавт., 2000; Н.О.Кучеровська, 2001), хоча саме професійна свідомість є основним вузлом, де зосереджені розбіжності між практикою підготовки фахівця та його конкретною професійною діяльністю. Вона є психологічним утворенням, в якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій, а також знання людини про себе як про представника певної професії.

Ми розглядаємо професійну свідомість психолога як феномен логіки психологічного бачення дійсності, що формувалося шляхом усвідомлення цінності розуміння причинності психологічного факту, а потім практичної навички його здобуття і корекції.

Стосовно питання про співвідношення понять професійної свідомості та професійної діяльності означає, що професійна свідомість на практиці виражається за допомогою професійної діяльності, опредмечується в ній. Професійна ж діяльність може бути представлена як система дій - носіїв значень, які складають зміст професійної свідомості. Чим же відрізняється професійна свідомість психолога від професійної свідомості будь-якого іншого фахівця, наприклад, педагога, юриста, лікаря?

Аналізуючи праці, в яких були спроби виявити сутність категорій "професійна свідомість юристів" (Н.Я.Соколов, 1988), "професійна свідомість лікарів" (В.П.Андронов, 1991), а також проводилися дослідження феномену педагогічної свідомості (И.Я. Лернер, 1983), становлення і розвитку професійної свідомості майбутніх педагогів (Е.И. Исаев, С.Г. Косорецкий, В.И.Слободчиков, 2000) професійної свідомості психологів (Е.Е.Сапогова, 1997, Н.А. Кучеровская, 2001, А.Ф.Бондаренко, Н.А. Кучеровская, 2003). Зазначимо, що автори розглядають їх як найважливішу категорію, що реально відображає сутність процесу професійного становлення. Дослідники вважають їх формами свідомості, які відображають суть явищ професійної дійсності (сукупність ідей, цільових установок, які є орієнтирами та інструментами діяльності фахівців) і реалізуються у вигляді похідної дії теоретичного або практичного характеру. Дія є формою їхньої реалізації. Це, ми вважаємо, є спільним для різних форм свідомості.

Важливим, на наш погляд є те, що необхідність дослідження професійної свідомості різних фахівців була викликана труднощами, що виникали в практиці їхньої професійної діяльності, неможливості прямого втілення ними набутих знань. Проте, слід на-

голосити на певній специфіці цих категорій. Так, розрізняються, наприклад, професійна свідомість і професійне мислення, останнє розглядається як діяльність осмислення професійних явищ під певним інваріантним кутом зору. Натомість, педагогічна свідомість зазначає І.Я.Лернер, є багаторівневим, варіативним явищем, яке може бути буденним і теоретичним [6].

Визначаючи особливості професійної правової свідомості, Н.Я.Соколовим акцентується важливість широти зв'язків з дійсністю у сфері права, глибини і чіткості мотивації професійної діяльності [9]. Вказується також, що проблема розвитку і формування професійної свідомості повинна розглядатися в єдності трьох підстав буття людини, що являють собою цілісну модель професіоналізму: діяльність, свідомість, спільність [4].

Стосовно особливостей професійно-психологічної свідомості, уважає О.Є. Сапогова, треба починати з визначення природи тієї діяльності, для якої воно створюється і специфікується. Автор має на увазі внутрішню роботу, яка відбувається у внутрішньому плані психологічної свідомості, у галузі індивідуальної психосемантики [8].

Виходячи із загальних психологічних позицій, уважає Н.О.Кучеровська, професійна свідомість становить собою психічне утворення, що інтегрує професійні знання, які структуруються у певні програми професійних дій, а також знання людини про себе саму, як представника певної професії [5].

Таким чином, будь-яка професійна сфера вписується у свідомість особистості, роблячи її професійною, специфікуючи її професійну належність, не має значення - юридичну, педагогічну, психологічну. Проте, специфіка та складність означених професій, перш за все витікає з того, що фахівець у тій чи іншій мірі втручається в життя іншої людини. При цьому він складає, так би мовити, одну із суб'єктних сторін взаємин та взаємодії особливого типу, який не допускає їх суб'єкт-об'єктного характеру і який важко прогнозувати та регламентувати.

У ряді професій успішність професійної діяльності, як відомо, може бути забезпечена високим рівнем технологічної підготовленості фахівців. Натомість успіх у сфері надання психологічної допомоги лише в невеликій мірі залежить від якості оволодіння технологічною стороною професійної діяльності. Набагато більшої значущості тут набуває особистісно-смістова готовність фахівця, рівень сформованості його професійної свідомості, які й виступають основною умовою успішності професійної діяльності. Адже саме свідомість професіонала є областю буття найважливіших умов регуляції, оцінювання та координації його активності.

Наголосимо, що професійна діяльність психолога вимагає від фахівця такого рівня майстерності, який дозволяє гнучко і творчо, в досить обмежений час отримувати інформацію, збирати психологічний анамнез та ставити психологічний діагноз, добирати й адаптувати техніки та методики, спостерігати за станом клієнта та змінами його світосприйняття, оцінювати правомірність обраних методів і власної роботи, організувати творчий пошук більш адекватних прийомів, методів, розробляти програми психологічного впливу і позитивних змін у самопочутті й поведінці клієнта, не порушуючи при цьому необ-

хідні правила і принципи професійної взаємодії і наскрізну технологію консультативного або психотерапевтичного процесу.

Здійснення такого рівня майстерності стає можливим лише за умов розуміння цінності та унікальності особистості, її структури, котра, за визначенням С.Д.Максименка як цілісність є об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси [7]. Це й визначає специфічність діяльності практичного психолога, підвищує вимоги до творчого потенціалу, рівня підготовки і майстерності в галузі практичної психології, а також зумовлює наявність і сформованість цілого ряду професійно важливих і необхідних рис і здібностей, умінь та навичок психолога.

У контексті зазначеної специфіки професійної діяльності психолога доцільно навести основні види професійної психологічної свідомості що визначені О.Є.Сапоговою і які, на нашу думку, її зумовлюють:

- *Дивергентність*, тобто гнучкість, яка дозволяє психологу поставитися до типової ситуації як до унікальної. Психолог не має права мислити в категоріях “неправильно”, “погано”, він дає множинну інтерпретацію психологічного факту.

- *Філософічність*. Вона допомагає розглянути психологічний факт на граничних об'єктах: цінність, смисл, сутність, буття. Філософська оцінка психологічного факту відкриває широкий спектр реагування на проблеми клієнта, взаємодії з ним у пошуках виявлення його проблеми, поведінки і тощо.

- *Метафоричність*. Метафора в професійній діяльності є гносеологічним інструментом, засобом пізнання. Метафорична свідомість здатна виразити глибоко заховані почуття, підсилити враження від спілкування, зробити унікальну композицію з тієї психологічної інформації, що надає про себе клієнт.

- *Екологічність*. Має на увазі чисті, безпечні для клієнта помисли, дбайливе ставлення до всіх складових його особистості. Екологічність також передбачає стримування від оцінки і коментарів дій клієнта, від тиску на нього.

- *Інтуїтивність*. Робота інтуїції передбачає охоплення цілого з усіма його частинами єдиним поглядом. Це здатність до творчості у відносинах.

- *Екзистенціальність і феноменальність*. До структури екзистенціальної свідомості входять: турбота, совість, надія, чекання, напруга, шукання, добро. Екзистенціальна свідомість виявляє потребу задавати самому собі питання про смисл буття. У психологічній свідомості екзистенціальність розширює горизонти розуміння клієнта.

- *Уява і креативність*. Уява психолога – вихід у нові сфери пізнання клієнта як філософської системи і психологічної реальності. Креативність – здатність створювати нові смисли на основі думок, дій, вчинків клієнта; у вихід за межі стереотипного вирішення проблеми.

- *Гуманітарність*. Гуманітарна свідомість викликає протест проти технологізації людських відносин і технічних прийомів аналізу та інтерпретації подій, вона є мистецтвом *проживання* ситуації, заурнення в психічний стан клієнта.

- *Діалогічність*. Опанувати внутрішню сутність людини, ставлячись до неї як до об'єкта своєї уваги, своєї компетентності, своєї діяльності є неможливим. Тільки в системі я-суб'єкт – ти-суб'єкт можна домогтися результату.

- *Полікультурність*. Психолог зобов'язаний діяти, мислити, приймати рішення, включаючи у свою

соціокультурну систему клієнта. Це дозволяє йому приєднатися до його внутрішнього світу. Полікультурність також передбачає розуміння *границь* своєї компетентності.

- *Теоретичність*. Це свого роду манера мислення коли факти узагальнюються і вводяться в систему знань і категорій.

- *Інтерпретації*. Інтерпретації – це психологічний спосіб формування ставлення психолога до чогось або когось. Здатність до інтерпретації – це здатність будувати смислові композиції, версії, думки, пояснення; це здатність виявляти її особистості в обставинах, що змінилися, і визначати поведінку.

- *Трансперсональність*. Якість психологічної свідомості, що дає можливість увійти в сховану систему здібностей і можливостей клієнта, розуміти його як особистість і розуміти мову, на якій вона себе виражає. Трансперсональність дає можливість бачити багатозначність кожної людини, невичерпну глибину її душі і надію на краще [8].

Разом із тим, навряд чи можна повністю погодитись з думкою О.Є.Сапогової про те, що професійна свідомість формується як індивідуально мотивована, часто прагматично й емпірично орієнтована “надбудова” над засвоєними раніше освітніми та професійними системами і значною мірою залежить від них [8, с. 4]. Свідомість є гетерогенним утворенням, в якому сполучаються елементи раціонального знання, найстародавніших забобонів, результати абстрактно-понятійного і безпосередньо-чуттєвого, емоційно афективного відображення.

За нашим переконанням, професійна свідомість, будучи багатоплановим утворенням, вбудовується, росте у структуру буденної свідомості, постійно інтерферуючи з нею. Подолання негативного ефекту інтерференції буденної та професійної свідомості, на наш погляд, відбувається як в процесі підготовки фахівців, так і у подальшій професійній діяльності. У цей період відбуваються зміни в цілісній психіці, цілісна психіка стає іншою. Коли в процесі фахової підготовки згадаємо спосіб засвоєння досвіду, який, згідно з логікою В.В.Давидова, називаємо навчальною задачею, то тим самим вносимо зміни у свідомість майбутніх фахівців.

Що ж відбувається у свідомості в результаті засвоєння досвіду? Процес формування рівнів свідомості та разом з нею і розвиток її знакових засобів відбувається шляхом формування нових значень та смислів, шляхом переходу їх з буттєвого рівня на рефлексивний, науковий. Трансляція смислів дає можливість будувати нові смисли не лише у процесі професійної діяльності, а при присвоєнні їх у процесі навчання. Таке розуміння навчання як інструменту побудови повноцінних смислових систем, їх активної зміни, перебудови, змушує подивитись на проблему присвоєння смислів у результаті спрямованої трансляції ширше, тобто розглядати частковим випадком смислового механізму впливу систематичне навчання.

У підготовчому процесі навчальна задача в галузі практичної психології зберігається як навчальна, але вона може впливати на розвиток пізнавальної сфери, коли ми дізнаємося про щось. Наприклад, в процесі викладання основ мовленнєвої компетентності практичного психолога, навчальна задача може бути сформульована таким чином, що вирішуючи її, студент розвиває власну мовленнєву компетентність, яка наповнює зміст його свідомості, представляючи якусь її сторону.

Як особлива форма свідомості професійна свідомість рухається разом із професійним розвитком особистості. Вона формується і розвивається протягом всіх етапів професіогенезу особистості і в будь-який момент, який ми її беремо, вона характеризує стан цього розвитку. Сама професійна свідомість кожного разу змінюється, але в рамках більш загального, в рамках професіогенезу особистості.

Професійна свідомість репрезентує характер і рівень професіогенезу, і саме вона забезпечує виконання професійних функцій. У загальному смислі, на нашу думку, професійна свідомість маніфестує здібність розв'язання професійних задач.

Спробуємо уявити схему функціонування свідомості практичного психолога, яка відбувається в діалогічному просторі професійної взаємодії "Клієнт - Психолог", подумки препаруючи цю ситуацію з метою встановлення топографічних взаємовідносин між смисловими просторами учасників діалогу, а також структурними компонентами професійної психологічної свідомості.

Клієнт розповідає психологу про ті свої життєві труднощі, що турбують його, і з якими він не може впоратися без допомоги фахівця.

Під час консультації, створюючи особливі умови, завдяки яким клієнт одержує можливість рішення своїх психологічних проблем, психолог здійснює психологічний вплив, який змінює ціннісно-мотиваційну сферу клієнта, даючи йому можливість самому вирішувати ці проблеми. Це – перше наближення.

Наступний зріз дає можливість побачити, що професійна свідомість психолога при цьому виступає як відкрита, інтер-суб'єктна за своєю природою система, що знаходиться в постійній взаємодії з іншим. Сама професійна психіка є діалогічною, тому що вона поєднує різні логіки, які дають можливість послідовно переходити з однієї позиції в іншу. Під час професійної взаємодії для психолога людська психіка і світ стають єдиною субстанцією. Основним засобом роботи психолога стає семантичне подвоєння себе та іншої свідомості за допомогою мови. Наявність у свідомості певної структури, яка у своєму механізмі функціонування мала б можливість трансформування і спонтанності, дозволяє здійснювати таку взаємодію [11].

Для психолога важливо брати до уваги в єдиному контексті все, що уявляє клієнт, котрий олюднею, надихає свій світ. Знаковість і символічність є загальною властивістю свідомості, зокрема психологічної. Психолог може уподібнювати свою свідомість будь-кому іншому, не руйнуючи цієї іншої свідомості.

Тепер детальніше розглянемо, як представлений у свідомості практичного психолога процес взаємодії Клієнт – Психолог?

Психолог, працює не з реальною, а з психологічною ситуацією, тобто з розумінням та інтерпретацією власної життєвої ситуації клієнтом, тим значенням, яке він надає цій ситуації. Клієнт бачить у своїй ситуації не дійсний стан речей, а власне уявлення про них, пропускаючи реальні факти крізь "сито" власних особистісних смислів. Основне значення для клієнта мають не самі події, які відбуваються з ним, а той смисл, якого він надає цим подіям і ті ситуативні смислові єдності, що виникають на основі переживання та осмислення реальної ситуації. Ці значення та смисли фіксуються у клієнтському запиті, зверненому до психолога.

Сприймаючи запит клієнта, психолог буде своє бачення ситуації клієнта, яке фільтрується че-

рез його власні значення та смисли. Перетинаються два смислових простори – психолога та клієнта і відбувається не лише відновлення смислу вихідного запиту клієнта, а, як підкреслює Н.В.Чепелєва, породження спільного смислового простору, який, в свою чергу, сприяє кристалізації, синтезу нового смислу, що приймається обома учасниками психотерапевтичного процесу. У цьому контексті, на думку автора, для практичного психолога важливим є володіння інтерпретаційними схемами, яких вона виділяє три види:

- *смислові*, що включають передусім особистісні смисли, тобто мотивоване ставлення до значення, форму включення значення в структуру свідомості та особистості;

- *культурні*, які використовують наявні в культурі зразки;

- *когнітивні*, що включають концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта [10, с. 33].

Умовою дії механізму інтерпретації у процесі надання психологічної допомоги є безперестанна робота, яка відбувається у свідомості психолога. На думку Т.П.Юрченко, психотерапія як метод психологічної допомоги будучи діалогічно орієнтованою взаємодією клієнта і терапевта, спрямована на взаємо-само-усвідомлення, взаємо-само-визначення і взаємо-само-здійснення екзистенції, подолання тієї її специфіки, що вже здійснена, перетворення її на індивідуальне, індивідуальному та (або) особистісному рівні на підставі власного життєвого проекту і збудованого у психотерапевтичному просторі ціннісного горизонту [12, с. 450].

Тепер розкриємо інший пласт. На початку взаємодії з клієнтом свідомість психолога утримує:

- уявлення клієнта про проблему;
- власне інтуїтивне поняття проблеми клієнта;
- уявлення проблеми клієнта за допомогою засобів психодіагностики.

На рівні усвідомлення починає формуватися образ клієнта і його проблеми. Як саме він формується? Спочатку він формується як буденна комунікативна уява, а потім він починає будуватися через діагностику, відповідно, починає вибудовуватися та ускладнюватися сама професійна свідомість, тому що діагностика – це певні параметри, критерії, характеристики. Тобто, у психолога повинна бути закладена схема аналізу особистості як такої, на неї нашаровуються результати психодіагностики та будується не просто образ партнера з комунікації, а саме тих його психологічних властивостей і якостей, які є значимими для психолога і дозволяють сприймати його як клієнта.

Створюється представлений образ клієнта, його проблеми у свідомості психолога, представленість розбіжності особистості й проблеми, очима клієнта і психолога, тому що уява клієнта про свою проблему, не завжди справді є його проблемою. Відомо, що все, що усвідомлюється, вербалізується. Однак повної відповідності між усвідомленим і вербалізованим не існує, як немає тотожності між неусвідомленим і невербалізованим.

В кожний момент професійної діяльності свідомість психолога функціонує у трьох площинах:

- *емпатійна*, де відбувається інтуїтивне уявлення клієнтського запиту (емпатія у цьому разі синонімічна інтуїції);

- *рефлексивна*, в якій відсікається розуміння клієнтського запиту в системі власних особистісних смислів і значень (Я-довід) психолога;

- *надрефлексивна* (професійна рефлексивна "Наука і освіта", №1-2, 2005

свідомість), де особистісні смисли і значення психолога (Ти-образ клієнта) стають адекватними особистісним смислам і значенням клієнта (Я-образ клієнта), але не тотожні йому.

Вихідне принципове розрізнення значень і смислів Я-образу клієнта і Ти-образу клієнта існує в свідомості психолога.

Кожен момент професійна свідомість психолога повинна утримувати тримірний вміст: 1) шар буденної свідомості; шар свідомості, в якому представлені Я-образ клієнта і Ти-образ клієнта, в якому психолог відсікає особистий досвід від ситуації клієнта; шар рефлексивний, що дозволяє розрізнити і утримувати два попередніх шари. Наголосимо, що свідомість психолога повинна постійно рефлексувати буденну ситуацію.

Більш глибоке проникнення дає можливість розглянути ситуацію психологічного впливу, взаємовідносини смислів мовленнєвого простору клієнта і психолога. Володіння мовленням як потужним інструментом впливу на людину пов'язано зі здібністю розуміти смисли співбесідника, ідентифікуючи їх, і робити їх доступними для впливу. Ідентифікувати смисли - означає зробити їх фактично доступними, але оголення смислів лише потенційно може вирішити проблему клієнта. Для того, щоб

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акопов Т.В.* Психологические аспекты формирования профессионального сознания студентов // Роль высшей школы в проведении реформы общеобразовательной и профессиональной школы. Тезисы докладов. – Куйбышев, 1986. С. 63 – 71.

2. *Бондаренко А.Ф., Кучеровская Н.А.* Задачи исследования профессионального сознания психолога-практика. / Психолого-педагогичні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27- 28 лютого 2003). – Тернопіль, 2003. - 264 с.

3. *Зеличенко А.И., Степанова Г.И.* Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология, 1989, № 3. – С. 20-32.

4. *Исаев Е.И., Косорецкий С.Г., Слободчиков В.И.* Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога // Вопросы психологии 2000, № 3, С. 57-66.

5. *Кучеровская Н.А.* Профессиональное сознание психолога-практика как предмет исследования // Журнал практикующего психолога.- 2001- № 7. - С. 84-94.

6. *Лернер И.Я.* Педагогическое сознание – явление действительности и категория науки // Советская педагогика. – 1985. - №2.- С. 53-57.

зміни у його смислового полі відбулися, необхідно виявити якийсь парадокс, невідповідність наявних смислів. Коли цей парадокс стає виявленим смисли починають рухатися, що й відображає ситуацію психологічного впливу, але впливу некерованого, оскільки це не є маніпулюванням. Такий рух сполучений із яскравою емоційною включеністю в контакт обох сторін.

Таким чином, ми розглядаємо професійну свідомість як найважливішу категорію, яка реально відображає суть процесу професійного становлення і розвитку фахівця, передусім - на етапі підготовки у вищому навчальному закладі. Дослідження професійної свідомості практичного психолога, спеціфіки її функціонування і розвитку є важливим і актуальним, оскільки вона виступає основною умовою якісної професійної діяльності. Наступним етапом нашого дослідження буде вивчення особливостей становлення професійної свідомості практичних психологів в період освітньої підготовки.

7. *Максименко С.Д.* Розуміння особистості як передумова екологізації життєвого простору // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України./ За ред. Максименка С.Д. – К.: 2003.- Т. 7, ч. 1 – С. 7–12.

8. *Сапогова Е.Е.* Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух // Журнал практического психолога. – Москва, 1997. - № 6. - С. 3 -13

9. *Соколов Н.Я.* Профессиональное сознание юристов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М: Наука, 1988. – 222 с.

10. *Чепелева Н.В.* Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії // Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д. Максименка, З.Г. Кісарчук. – К.: 2002.- Т. 3. Випуск I. - С. 30–45.

11. *Швалб Ю.М.* Целеполагание как феномен сознания. – К.: Стилос, 1997.- 72 с.

12. *Юрченко Т.П.* Экологичность воздействия как основное требование к психотерапевтическому методу // Актуальні проблеми психології. Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. –К.: 2003.- Т. 7, –С. 446–452.

Подано до редакції 9.02.05

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена изучению феномена профессионального сознания практического психолога. Подчеркнуто, что профессиональное сознание является важнейшей категорией, которая реально отображает

сущность процесса профессионального становления. Рассмотрены характеристики профессионального психологического сознания, представлена его функциональная модель.

SUMMARY

The article presents the phenomenon of professional consciousness of the practising psychologist. It is pointed out that professional consciousness is the major category which really displays the essence of the process of profes-

sional development. The author analyzes some characteristics of professional psychological consciousness, presents its functional model.